
Związki między słowotwórstwem a grafią w nauczaniu języka polskiego jako obcego

Connections between word formation and spelling in teaching
Polish as a foreign language

Mateusz Gaze
Uniwersytet Łódzki

Abstract

The goal of the paper is to show connections between word formation and spelling, which should be taken into consideration by every teacher of Polish as a foreign language when planning a lesson. The author discusses the problems of spelling (alternations of sounds in cognates, spelling of chosen suffixes and prefixes, spelling of declensional and conjugative forms, the use of uppercase and lowercase letters, hyphenation) and punctuation that result from the use of the chosen category of derivatives.

Abstrakt

W niniejszym artykule ukazano związki między słowotwórstwem a grafią, o których powinien pamiętać lektor języka polskiego jako obcego przy konstruowaniu lekcji. Wyodrębniono problemy ortograficzne (wymiany głosek w wyrazach pokrewnych, pisownię wybranych sufiksów i prefiksów, zapis wybranych form deklinacyjnych i koniugacyjnych, pisownię łączną, użycie małych i wielkich liter, dzielenie wyrazów) i interpunkcyjne, wynikające z użycia wybranej klasy derywatów.

Słowa kluczowe: nauczanie języka polskiego jako obcego, słowotwórstwo, ortografia, interpunkcja

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wzajemnych uwarunkowań między słowotwórstwem a grafia polską i wykorzystanie ich na lekcji języka polskiego jako obcego. Artykuł ten jest zarazem pierwszym z serii dotyczącej wpływu słowotwórstwa na przyswajanie innych podsystemów języka. Postaram się wykazać konieczność nauczania tego podsystemu językowego na lekcji języka polskiego jako obcego. Słowotwórstwo jest nadal niedocenianą dziedziną wiedzy o języku polskim w procesie glottodydaktycznym. Wynika to najprawdopodobniej z nieregularności podsystemu słowotwórczego, które ograniczają jego obecność na lekcjach języka polskiego jako obcego. Lektor, chcąc wykorzystać derywację, napotyka wiele problemów, np. konieczność wyboru odpowiedniego momentu na wprowadzenie słowotwórstwa do procesu dydaktycznego, dobór właściwego materiału leksykalnego, na którym byłyby prezentowane określone zagadnienia derywacyjne oraz oczywiście niesystemowość nauczania słowotwórstwa. Problemy te prowadzą niekiedy do pomijania zagadnień słowotwórczych w procesie glottodydaktycznym.

Język definiowany jest jako „system znaków konwencjonalnych, fonicznych, służący do porozumiewania się o wszystkim (uniwersalny), charakteryzujący się dwuklasowością, tzn. udziałem gramatyki, umożliwiającej nieograniczone tworzenie nowych konstrukcji” (Grzegorczykowa, 2007: 13). Lingwiści w systemie językowym wyróżniają kilka podsystemów: fonologiczny (warstwa brzmieniowa języka), morfologiczny (reguły tworzenia słów — słowotwórstwo i ich odmiana — fleksja), składniowy (zasady tworzenia wypowiedzi) i leksykalny — słownik umysłowy i semantyka (Grzegorczykowa, 2007: 72–78). Biernacka zauważa również, że z punktu widzenia glottodydaktyki należy wyróżnić podsystem graficzny (2012: 80), choć grafia nie jest płaszczyzną językową *sensu stricto*, ale jest paralelna wobec warstwy fonicznej, „będąc graficznym substytutem kodu fonicznego” (Lisowski, 2004: 17).

Rola słowotwórstwa w przyswajaniu innych podsystemów języka jest niezwykle ważna, słowotwórstwo bada morfemy, czyli najmniejsze elementy znaczące, dalej nierozkładalne. Można zauważyć łączliwość derywacji z kodem graficznym (część zasad ortograficznych opiera się na mor-

fologii), fonetyką (niektóre zjawiska fonetyczne uwarunkowane są budową słowotwórczą wyrazów) oraz leksyką i semantyką (nauczanie słownictwa, zwłaszcza rodzin wyrazowych, nierozzerwalnie łączy się ze słowotwórstwem). Opisanie tych zależności i uświadomienie pełnionych przez nie funkcji jest niesłychanie ważne w procesie nauczania języka polskiego jako obcego.

Polski alfabet składa się z 32 znaków, w tym siedmiu dwuznaków: *cz, ch, rz, sz, dz, dż, dź* i jednego trójznaku: *dzi*. Trzy grafemy, choć pochodzą z alfabetu łacińskiego, są używane wyłącznie w wyrazach obcego pochodzenia: *x, v, q* i nie są uznawane za polskie¹. Zbiór zasad i reguł poprawnej pisowni nazywany jest ortografią². Współczesna ortografia opiera się na czterech zasadach:

- fonetycznej — polega na całkowitej odpowiedniości między głosem a literą; każdej głosce odpowiada zawsze ten sam znak graficzny, np. w wyrazach *agrafka, alfabet, oko, rygor, znak, tama*;
- morfologicznej — istnieje różnica między wymową a zapisem, podyktowana zachowaniem związku między różnymi formami morfologicznymi wyrazu (formami fleksyjnymi i wyrazami należącymi do tej samej rodziny słowotwórczej): *gwiazdka, bez, prośba, bezpieczny, wkopać*;
- historycznej — uzależniona od tradycji; ogranicza się do odróżniania *rz* i *ż*, *u* i *ó*, *ch* i *h*, których uzasadnienie można odnaleźć w historii języka polskiego (dziś w polszczyźnie ogólnej artykulacyjnie jednakowe, kiedyś wymawiane w różny sposób)³;
- konwencjonalnej — zasady ortograficzne nie znajdują odzwierciedlenia ani w wymowie, ani w budowie morfologicznej, ani też w historycznym pochodzeniu; zapis głównie ustalany jest na podstawie reguł semantycznych; zasada ta odnosi się do użycia małych i wielkich liter, pisowni modulantu *nie*, pisowni wyrażen przyimkowych, zapisu skrótów i skrótowców etc.

1 Zdarzają się jednak opracowania, które podają 35 znaków polskiego alfabetu — (Seretny, Lipińska, 2005: 45; Lipińska, 2010: 14).

2 Współcześnie o modyfikacjach zapisu w polszczyźnie decyduje Rada Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, powołana 9 września 1996 roku.

3 Różnice fonetyczne można współcześnie zaobserwować jedynie w wybranych gwarach.

Ortografia polska zależy w dużej mierze od zjawisk historycznych i morfologicznych, a także od przyjętej konwencji. „Liczba wyrazów w języku polskim, których zapis odpowiada wymowie, nie jest jednak tak znaczna, jak mogłoby się wydawać. Ewolucja języka, za którą nie nadążył rozwój pisma, odstępuje coraz bardziej od pisowni fonetycznej” (Biernacka, 2012: 84). Świadczy o tym różny zapis jednego fonemu w przypadku [χ / u / ż]: *ch / h, u / ó, rz / ż* czy występowanie liter, którym odpowiada zero fonologiczne: *jabłko* [japko], *krakowski* [krakosk'i] (Perlin, 2004: 11). Wszystkie podane poniżej zasady ortograficzne zostały skonstruowane w oparciu o *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji* pod red. E. Polańskiego⁴.

Oczywiście na początku nauki niektórzy uczący się mają problem z rozpoznawaniem liter i przypisywaniem im poszczególnych dźwięków, co często wynika z interferencji alfabetu pierwszego (cyrylica, graždanka) lub niewyćwiczonego słuchu fonematycznego, który nie rozpoznaje jeszcze różnic między poszczególnymi fonemami, np. /s/, /ś/, /š/ (Biernacka, 2012: 85). Ponadto na opanowanie ortografii wpływa funkcjonowanie analizatorów: słuchowego, wzrokowego i kinestetycznego⁵.

Wymiany głosek w wyrazach pokrewnych

Cudzoziemcy wykorzystują pamięć fonetyczną i odnotowują dane struktury całościowo, nie zastanawiając się np. dlaczego tak wygląda jego zapis, czym jest umotywowany, czy w rodzinie wyrazów to się zmienia itp. (Biernacka, 2012: 95). Takie podejście może i ma swoje uzasadnienia na początkowych poziomach nauki, jednakże uważam, że przy zaawansowanym nauczaniu nie sposób uniknąć odwoływania się do zasad słowotwórczych, np. przy zabawie afektonimami czy neologizmami⁶.

4 Słownik ten jest najobszerniejszym zbiorem większości zasad ortograficznych i interpunkcyjnych współczesnej polszczyzny.

5 Ich zaburzenia powodują odpowiednie dysfunkcję w języku ojczystym: dysgrafię, dysortografię, dysleksję (Bogdanowicz, 1994).

6 Afektonimy powinny być wprowadzane jako osobne zagadnienie od poziomu B2, a neologizmy na poziomie C2 — patrz *Programy nauczania języka polskiego jako obcego...* (2011: 114, 150–151, 186–187).

Choć wyrazy z *ó/u* sprawiają cudzoziemcom mniejsze trudności niż Polakom, to nie można o tych zasadach zapominać. Reguła, której naucza się już w szkole podstawowej: „*ó* piszemy w wyrazach, gdy wymienia się ono na *o* lub *e*”, opiera się na słowotwórstwie i można ją wykorzystać na zajęciach z obcokrajowcami. Pokazanie cudzoziemcom, że jeśli w derywacie ma wystąpić [u], a w podstawie słowotwórczej lub innych wyrazach pokrewnych w tym samym miejscu jest *o* lub *e*, to należy użyć grafemu *ó*. Takie ćwiczenia ortograficzne pomagają w powtarzaniu leksyki (pomagają gromadzić wyrazy z jednej rodziny) i uwrażliwiają cudzoziemców na alternacje między wyrazami (coś, co do tej pory było „bezużyteczne” dla cudzoziemców, teraz staje się pomocą w opanowaniu zasad pisowni).

Szkolną zasadę w użyciu grafemów *ż* i *rz*, jeśli w formach pokrewnych dochodzi do alternacji, można wykorzystać podobnie jak w przypadku zasady pisowni *ó*. Dwuznak *rz* używamy zazwyczaj po spółgłoskach, jednak wyjątek stanowią formy stopnia wyższego i najwyższego. W przyrostkach, budujących te formy, zawsze występuje *sz*: *młodszy*, *zdrowszy*, *szybszy*, *najładniejszy*.

Dwuznak *ch* piszemy, gdy w wyrazach i formach pokrewnych wymienia się na *sz*, np. *mucha* — *muszka*, *suchy* — *susza*. *H* natomiast piszemy w wyrazach i formach pokrewnych, gdy następują wymiany głoskowe: *h* : *g* (*wahanie* — *waga*), *h* : *ż* (*druh* — *družyna*), *h* : *z* (*błahy* — *błazen*).

Pisownia wybranych sufiksów⁷

Litera *u* występuje w wielu sufiksach rzeczownikowych i przymiotnikowych: *-uch* — *dzieciuch*, *maluch*; *-uchna* — *matuchna*, *ciociuchna*; *-uchny* — *pięknuchny*, *lekuchny*; *-unek* — *wizerunek*, *podarunek*; *-unia* — *ciociunia*, *Izunia*; *-unio* — *dziadziunio*, *tatunio*; *-usia* — *córusia*, *mamusia*; *-us* — *lizus*, *dzikus*; *-uszek* — *maluszek*, *garnuszek*; *-uś* — *synuś*, *tatuś*; *-utki* — *malutki*, *biedniutki*.

⁷ Wymienione prefiksy i w następnym podrozdziale sufiksy pojawiają się w podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego oraz są ważne w procesie komunikacji. Budują one wybrane kategorie słowotwórcze, których opanowanie wyszczególnione zostało w *Programach nauczania języka polskiego jako obcego...* (2011).

Ponadto grafem *u* występuje w formach czasu teraźniejszego bezokoliczników zakończonych na *-ować*: *pakuję, malujesz, mejlujemy*⁸. Słowotwórstwem tłumaczy się również wyjątki w wyrazach: *zasuwka, skuwka, zakuwa*; *u* nie należy do przyrostka, lecz do rdzenia (*zasuwać, skuć, zakuć*)⁹.

Litera *ó* zapisywana jest w przyrostkach *-ów, -ówna, -ówka*, np. *Kraków, kreskówka, aktówka, Klemensiwiczówna*.

Uczącym się języka polskiego jako obcego problemy sprawia zapis samogłosek nosowych (pierwotnych i wtórnych) i połączeń samogłoski ustnej ze spółgłoską nosową (również w pozycjach, gdy nie ma warunków do wtórnej nosowości). Warto zwrócić cudzoziemcom uwagę na to, że połączenia *-en* i *-on* przed przyrostkami *-ka, -ko* piszemy (i wymawiamy) bez samogłoski nosowej: *okienko, słonko, koronka* (Lipińska, 1999: 40).

Uwarunkowana słowotwórstwem jest pisownia rzeczowników rodzaju nijakiego z rozszerzeniem tematycznym typu *cielę, kocię*, które posiadają odpowiednik z sufiksem *-ak*: *cielak, prosiak*.

Wielu cudzoziemców ma problem z opanowaniem różnicy między *i* i *y*. Nawet w pracach studentów zaawansowanych zdarzają się błędy w użyciu tych głosek. Słowotwórstwo może być przydatne w ustaleniu pisowni połączeń literowych: *chy* i *chi*. We wszystkich wyrazach rodzimych piszemy *chy* (*chybotać, uchybić, kruchy*). Połączenie *chi* jest typowe dla wyrazów obcych (wyrazy te często występują często w językach ojczystych cudzoziemców lub też w językach, które znają cudzoziemcy): *chinina, schizofrenia*¹⁰ oraz w czasownikach zakończonych na *-iwać* (*wydmuchiwać, wysłuchiwać, podsluchiwać*).

Grafem *rz* ponadto piszemy w sufiksach rzeczownikowych rodzaju męskiego *-erz* (*falszerm, harcerz*), *-arz* (*malarz, pisarz*) i częstkach *-mierz* (*kro-*

8 Pogranicze fleksji i derywacji. Można podać cudzoziemcom szkolną zasadę: „-uje się nie kreskuje” (mimo wymiany na o).

9 Warto wykorzystać w tym przypadku dygresję, że Polacy mają problem z tymi wyjątkami i zapisują je błędnie; można poprosić cudzoziemców, by sami wytłumaczyli zapis przez *u* — zwiększy to szansę na zapamiętanie tych wyjątków, gdyż uczący się będą rozumieli uwarunkowania morfologiczne pisowni tych derywatów.

10 Zasada ta dotyczy się również połączeń *hi* i *hy*; w wyrazach rodzimych piszemy *hy* — *hycać, pohybel*, a w obcych *hi* — *historia, hiperbola, hinduizm* (wyjątek stanowią wyrazy rozpoczynające się od częstki *hydr-, hydro-*: *hydroenergia, hydroliza*) i oczywiście w wyrazach pochodnych od nich.

plomierz, ciśnieniomierz), *-mistrz* (*zegarmistrz, kapelmistrz*). W rzeczownikach rodzaju żeńskiego w sufiksie *-eż* i *-aż* występuje grafem *ż*, np. *grabież, sprzedaż*.

Przymiotnikowy przyrostek *-ski* dodany do rzeczowników o temacie zakończonym na: *g, ch, z, s, sz, ż, c, szcz, śl, rk, rg* tworzył na granicy rdzenia i przyrostka różnego rodzaju grupy spółgłoskowe, które w przeszłości uległy uproszczeniu, doprowadzając do współczesnej postaci tych przymiotników: *Norweg — norweski, Praga — praski, Włochy — włoski, Kalisz — kaliski, Bydgoszcz — bydgoski*.

Dodaniu przymiotnikowego przyrostka *-ski* do rzeczownikowych tematów zakończonych na *n, ł, rz*, towarzyszy alternacja tych spółgłosek:

- *n : ń — chuligan — chuligański, Cygan — cygański,*
- *ł : l — poseł — poselski, generał — generalski,*
- *rz : r — aptekarz — aptekarski, lekarz — lekarski.*

Spółgłoski *w, m, b, p, r* przed przyrostkiem *-ski* pozostają w pisowni bez zmian, np. *Kraków — krakowski, myśliwy — myśliwski, Rzym — rzymski*.

Zakończenie *-cki* piszemy zgodnie z wymową w przymiotnikach utworzonych od tematów zakończonych na *t, c, ć, k, cz*, np. *asystent — asystencki, protestant — protestancki, gotyk — gotycki, Łowicz — łowicki*.

Zakończenie *-dzki* piszemy wbrew wymowie *[-ck'i]* w przymiotnikach utworzonych od tematów zakończonych na: *d, dz, dż, dt*, np. *Łódź — łódzki, sąsiad — sąsiedzki, gród — grodzki*.

Podobnie jak w przypadku przymiotników jest z rzeczownikami należącymi do *nomina essendi*, które budowane są przez sufix *-stwo*: uproszczenia grup spółgłoskowych miały miejsce, gdy temat zakończony jest na *g, z, s, szcz, ż* i *szcz* (np. *ubogi — ubóstwo*), do zmian nie dochodzi, gdy spółgłoski tematyczne to: *p, b, m, l, r* (np. *kłamać — kłamstwo*), natomiast spółgłoski tematyczne *n, ł, rz* alternują do *ń, l* i *r* (np. *panna — państwo*). Literę *w* przed przedrostkiem *-stwo* piszemy wtedy, gdy formą podstawową, w której *w* występuje, jest rzeczownik lub czasownik. Natomiast nie piszemy *w*, gdy formą podstawową jest przymiotnik, choćby zawierał literę *w*, np. *zwycięstwo — zwycięski*. Lista wyrazów zawierających *w* nie jest jednak zbyt długa: *trawić — marnotrawstwo, łowić — rybołówstwo, szewc — szewstwo, szubrować — szubrawstwo, dawać — ustawodawstwo*,

krw — *krwiodawstwo*, *wychowywać* — *wychowawstwo*, *wykonywać* — *wykonawstwo*, *zawodowiec* — *zawodowstwo*, *znawca* — *znawstwo*, *mówić* — *brzuchomówstwo*. Rzeczowniki utworzone od wyrazów, których temat kończy spółgłoska *t*, *c*, *ć*, *cz* lub *k*, zapisywane są zgodnie z wymową przez *-ctwo*, np. *bogaty* — *bogactwo*, *kupiec* — *kupiectwo*. W rzeczownikach utworzonych od wyrazów, których temat kończy się na *d*, *dz* lub *dź*, piszemy sufiks w postaci *-dztwo*, np. *inwalida* — *inwalidztwo*, *jasnowidz* — *jasnowidztwo*, *dowodzić* — *dowództwo* (wyjątki: *wychodziństwo*, *uchodziństwo*).

Rzeczowniki zakończone na *-szczyzna*, *-cczyzna*, *-dczyzna* — przyrostek *-izna* (*-yzna*) już dawno tworzył rzeczowniki odprzymiotnikowe. Zasadnicza trudność ortograficzna polega na tym, że powoduje on zmianę w wymowie poprzedzającej go grupy spółgłoskowej:

- od przymiotników zakończonych na *-ski* tworzone są rzeczowniki zakończone na *-szczyzna*. Pisownia ta oparta jest na zasadzie fonetycznej, np. *amatorski* — *amatorszczyzna*, *chiński* — *chińszczyzna*, *pański* — *pańszczyzna*. Dodatkowo należą tu także rzeczowniki utworzone od nazwisk zakończonych na *-ski* (paradygmat przymiotnikowy), np. *Żeromski* — *żeromszczyzna*.
- od przymiotników zakończonych na *-cki* tworzy się rzeczowniki zakończone na *-cczyzna*. Mimo że zakończenie to najczęściej wymawiane jest jako *[-čczyzna]*, pisownia nie utrwała tego, bowiem oparto ją na zasadzie morfologicznej: *kielecki* — *Kielecczyzna*, *żywiecki* — *Żywiecczyzna*.
- od przymiotników zakończonych na *-dzki* tworzymy rzeczowniki zakończone na *-dczyzna*. Pisownia tego zakończenia nawiązuje nie do postaci graficznej przymiotników, lecz rzeczowników, od których te przymiotniki utworzono, np. *Flamand*, *flamandzki* — *flamandczyzna*.

W rzeczownikach zdrobniałych rodzaju nijakiego, utworzonych za pomocą formantu *-ko* od rzeczowników, których temat kończy się w wymowie na *-ń*, spółgłoska ta zarówno w mowie, jak i piśmie traci miękkość, np.: — *anie*: *mieszkanko* (od *mieszkanie*), *zadanko* (od *zadanie*), *-enie*, *-ynie*: *ćwiczonko* (*ćwiczenie*), *nasionko* (*nasienie*), *jedzonko* (*jedzenie*), *naczynko* (*naczynie*).

Pisownia wybranych prefiksów

Pisownia derywatów z przedrostkami jest oparta w większości na zasadzie morfologicznej. Mimo upodobnień (zwłaszcza pod względem dźwięczności), w ortografii prefiksy nie zmieniały swojej formy, np.:

- *bezzałogowy*, ale też *bezkrytyczny*,
- *nadgodziny*, ale też *nadciśnienie*,
- *obgadywać*, ale też *obsłużyć*,
- *oddzielić*, ale też *odkupić*,
- *podbić*, ale też *podczerwień*,
- *przedmałżeński*, ale też *przedświąteczny*,
- *rozbawić*, ale też *rozciągnąć*,
- *wmusić*, ale też *wtopić*.

Zasada fonologiczna odnosi się jednak do przedrostka *z-*, który w zależności od otoczenia może przybierać różne formy: *z-*, *s-*, *ś-*¹¹:

- Dźwięczną formę prefiksu piszemy przed: samogłoskami (zignorować, zanalizować), spółgłoskami dźwięcznymi (złamać, zwalić), grafemem *h* (zhańbić), bez względu na wymowę przed *s* i *si* (oznaczającym spółgłoskę *ś*) i *sz* (zsypać, zsiadać, zszyć).
- Ubezdźwięczniony wariant pierwotnego prefiksu, ale bez zmiany miejsca artykulacji piszemy przed spółgłoskami bezdźwięcznymi: *p*, *f*, *t*, *k*, *c*, *cz*, *ch* (sparodiować, spłynąć, schudnąć, skaleczyć).
- *ś-* natomiast piszemy przed *ci* (oznaczającym spółgłoskę *ć* lub połączenie głosek [ci]), np. *ściszyć*, *ściągać*.

Analogicznie jest z prefiksem *wz-*: przed spółgłoską dźwięczną piszemy *wz-* lub *wez-* (*wzbogacić*, *wezbrać*), natomiast przed spółgłoską bezdźwięczną *ws-* lub *wes-* (*wspinać się*, *westchnąć*)¹².

Zasadniczo po spółgłoskach (poza: *s*, *c*, *z*) bez względu na wymowę pisze się literę *-i*: *biuro*, *zimno*, *pilot*. Odstępstwem od tej zasady jest pisownia *j* po prefiksach zakończonych na spółgłoskę: *nadjechać*, *odjechać*, *odjemnik*, *podjudzać*, *przedjurajska*, *objadać się*.

11 Przedrostek ten może posiadać również formy z *e-* ruchomym (np. *zeskoczyć*), ale jego występowanie uwarunkowane jest historycznie.

12 Występowanie w tym przedrostku *e* ruchomego jest uwarunkowane historycznie.

Pisownia wybranych form deklinacyjnych i koniugacyjnych

Spółgłoski *s, z, c, n* zachowują się w grupach spółgłoskowych z następującą po nich spółgłoską miękką dwojako: albo zostają zmiękczone, albo pozostają twarde. W niektórych przypadkach tylko owo zmiękczenie znajduje odzwierciedlenie w pisowni. Spółgłoski *s, z* przed wargowymi miękkimi: [p'], [b'], [w'], [m'] niezależnie od wymowy piszemy jako twarde, np. *-izmie, -yzmie, -azmie*, np. *pozytywizmie, romantyzmie, entuzjazmie*¹³.

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie posiadają dwa zakończenia: *-łszy* i *-wszy*. Zakończenie *-łszy* zapisywane jest po spółgłoskach, choć w normie potocznej może być wymawiane jako [-šy], np. *zjad-łszy, poszed-łszy, usiad-łszy*. Zakończenie *-wszy* piszemy po samogłoskach, choć wymawiamy je jako [fšy], np. *napisa-wszy, kupi-wszy*.

Pisownia łączna, rozłączna i z łącznikiem

Osobnym zagadnieniem ortograficznym, uzależnionym od słowotwórstwa, jest pisownia modulantu *nie* z poszczególnymi klasami wyrazów. Łącznie piszemy *nie* z przymiotnikami w stopniu równym (*nieśladka, niegodny*), jednak w kontraście z przymiotnikiem o treści przeczącej *nie* piszemy oddzielnie, np. *Mama kupiła mi nie zieloną spódnicę, a czerwoną. Nie* w połączeniu z przymiotnikiem w stopniu wyższym i najwyższym piszemy oddzielnie, np. *nie najciekawszy, nie lepszy*¹⁴. Taka sama sytuacja jest z przysłówkami: *nie* z przysłówkami w stopniu równym piszemy łącznie (*niebezpiecznie*), a w stopniu wyższym i najwyższym oddzielnie (*nie mądrzej, nie najlepiej*).

W zależności od rodzaju imiesłowu pisownia z modulantem *nie* jest różna. *Nie* z imiesłowami przymiotnikowymi piszemy łącznie: *sala dla*

13 Pisownia form deklinacyjnych sufiksu *-yzm/-izm* sprawia problem szczególnie Polakom oraz cudzoziemcom, którzy starają się pisać ze słuchu.

14 Z przymiotnikami w stopniu wyższym i najwyższym, jeśli *nie* w połączeniu z tymi przymiotnikami oznacza wyraźną cechę przeciwną (a nie proste zaprzeczenie przymiotnika podstawowego) albo jeśli przymiotnik bez partykuły *nie* w ogóle nie istnieje, modulant ten piszemy łącznie (np. *niebezpieczny, niebezpieczniejszy, najniebezpieczniejszy*). Przymiotniki te tworzą równocześnie formy stopnia wyższego i najwyższego pisane oddzielnie z *nie*, ale pisownia taka jest odzwierciedleniem zmiany znaczenia: *najniebezpieczniejszy, najbardziej niebezpieczliwy, nie najbezpieczniejszy, niezbyt bezpieczliwy* (analogicznie jest z przysłówkami).

*niepalących, nieopisane wrażenia*¹⁵. Rozdzielnie *nie* piszemy przed imiesłowami przysłówkowymi: *nie umiejąc, nie napisawszy*.

Nie piszemy łącznie również z derywatami rzeczownikowymi: *nie-szczęście, niewzięcie (udziału w konkursie)*.

Łącznie piszemy zrosty: i te, w których pierwszy człon jest nieodmienny (*maminsynek, mysikrólik*), i te, w których pierwszy człon może się odmieniać (*rzeczpospolita — rzeczypospolitej / rzeczpospolitej, Wielkanoc — Wielkanocy / Wielkiejnocy*¹⁶), jak i te, w których oba członki są odmienne (*Białystok — Białegostoku*). Oczywiście zawsze łącznie piszemy wyrazy pochodne od zrostów, np.: *wielkanocny, duszpasterski, swawolny*. Rzeczowniki będące złożeniami (zawierają wrostki *-o-, -i-, -y-*) zapisywane są łącznie: *listonosz, rzeczoznawca, dusigrosz*.

Przymiotniki złożone piszemy łącznie, jeżeli ich członki są nierównorzędne (jeden człon jest określeniem drugiego):

- przymiotniki powstałe z nierównorzędnego połączenia dwóch przymiotników: *jasnoczerwony* ,czerwony o jasnym odcieniu’, *greckokatolicki* ,katolicki o greckim obrządku’;
- przymiotniki powstałe z połączenia przymiotnika lub liczebnika z rzeczownikiem: *lewobrzeżny* ,lewy brzeg’, *wielopokoleniowy* ,wiele pokoleń’;
- przymiotniki powstałe od przysłówka i czasownika: *małomówny* ,mało mówi’;

Członki przymiotnika są połączone łącznikiem, jeśli:

- przymiotnik ma członki równorzędne, np. *zielono-czerwony* ,ma dwa kolory: czerwony i zielony’;
- przymiotnik składa się z więcej niż dwóch członów imiennych (przymiotnikowego, zaimkowego etc.), z których ostatni

15 Do roku 1998 obowiązywała zasada, zgodnie z którą *nie* pisano łącznie tylko z imiesłowami przymiotnikowymi użytymi w znaczeniu przymiotnikowym, a rozdzielnie — w znaczeniu czasownikowym. Nie zawsze możliwe było jednoznaczne określenie charakteru imiesłowu. Rada Języka Polskiego ujednoliciła zapis, zalecając łączną pisownię z imiesłowami przymiotnikowymi. Dopuszczalne są jednak sytuacje zapisu modulantu *nie* z imiesłowem przymiotnikowym rozdzielnie, w których czasownikowe znaczenie imiesłowu nie budzi żadnych wątpliwości (np. *nie ustający deszcz*).

16 Możliwy jest dwojaki zapis: *Wielkanoc — Wielka Noc*

określany jest przez wcześniejsze, np. *północno-wschodnio-polski*, *staro-górno-łużycki*.

- jest on utworzony od nazwy miejscowości, która zawiera łącznik: *Austro-Węgry* — *austro-węgierski*, *Bielsko-Biała* — *bielsko-bialski*¹⁷.

Użycie małych i wielkich liter

Oddzielnym zagadnieniem ortograficznym jest użycie małych i wielkich liter. Wielkimi literami zapisujemy: imiona (również zdrobnienia imion), nazwiska, przezwiska, pseudonimy, przydomki, nazwy części świata i ich mieszkańców, nazwy krajów i ich mieszkańców, nazwy prowincji i ich mieszkańców, nazwy krain i ich mieszkańców, nazwy miast i dzielnic. Natomiast nazwy mieszkańców miast, dzielnic i wsi zapisujemy małymi literami. Ponadto małych liter używamy w przypadku przymiotników derywowanych od nazw kontynentów, krajów, miejscowości, narodów. Błędy w tym przypadku zdarzają się już na początku nauczania. Do zobrazowania podam przykład z pracy mojego studenta, który napisał: „Jestem Hiszpański”¹⁸. Błąd popełniony tutaj należy uznać za błąd słowotwórczy i ortograficzny: student wiedział, że istnieją formy pochodzące od nazwy jego ojczyzny, jednak pomylił nazwy narodowości z przymiotnikiem. Wydawałoby się, że wystarczy pokazać, że nazwa narodowości to *Hiszpan*, a przymiotnik to *hiszpański*, jednak w innej pracy tego samego ucznia można przeczytać: „Pracuję w Hiszpańska firma”. W tym przypadku popełniony błąd jest błędem ortograficznym: student przymiotniki utworzone od nazw krajów zapisuje wielką literą¹⁹. Uzmysłowienie studentowi omawianej reguły ortograficznej nie tylko wpłynie na jego poprawność ortograficzną, ale również może sprzyjać przyswajaniu leksyki: jeśli w tekście napotka następnym razem derywat utworzony od nazwy geograficznej i będzie on zapisany małą literą (i dodatkowo

17 Tworzone są również przymiotniki jednoczłonowe: *Bielsko-Biała* — *bielski*, *Skarżysko-Kamienna* — *skarżyski*.

18 Praca Juana, 26 lat (Hiszpania).

19 Inne przymiotniki zapisuje małą: „Jestem młody i wysportowany”.

będzie zawierał sufix -ski/-cki/-dzki²⁰), to powinien go interpretować jako przymiotnik, a nie rzeczownik.

Dzielenie wyrazów

Jednym z aspektów ortografii, który bywa pomijany na lekcjach języka polskiego jako obcego jest dzielenie wyrazów²¹. Kryteria przenoszenia wyrazu do następnego wersu są dwa: fonetyczne i morfologiczne. Według kryterium fonetycznego przenosimy części wyrazów zgodnie z ich podziałem na sylaby, np. *na/ra/da*. Kryterium morfologiczne nakazuje przenoszenie wyrazu w miejscu jego podzielności na rdzeń i przedrostek, np.: *pod/ręcz/nik*, *od/mo/wa*, *po/rwać*, w wyrazach złożonych zaś w miejscu ich złożenia, np.: *wo/do/grzmot*, *pio/ru/no/chron*.

Jeśli natomiast przejrzystość podziału na afiks i rdzeń jest obecnie zartata, możliwe jest dzielenie tylko na zasadzie fonetycznej, np.: *o/dźwięny* lub *odź/wierny*, *o/bfity* lub *ob/fity*.

Interpunkcja

Interpunkcja definiowana jest jako graficzny odpowiednik „intonacji, rytmu, tempa mowy, akcentu wyrazowego i zdaniowego” i opiera się na różnych zasadach. Współczesna interpunkcja zasadza się głównie na składni, czyli znaki przestankowe odzwierciedlają strukturę zapisanego wypowiedzenia (WSPP, 2006: 1528).

Imiesłowy przysłówkowe — bez względu na to, jak interpretujemy ich funkcję w zdaniu — w zasadzie oddziela się przecinkiem wraz z ewentualnymi jego określeniami od poprzedzającej je lub następującej po nich reszty zdania lub wydziela się je przecinkami, jeśli są wtrącony w zdanie²²:

20 Choć szybkie wychwycenie obecności sufiksu może być utrudnione przez końcówki fleksyjne przypadków zależnych, np. *hiszpańskiemu* (celownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego).

21 W ostatnim czasie bardzo wzrosło zainteresowanie zdawaniem egzaminów certyfikatowych. Spowodowane jest to wprowadzeniem nowych przepisów — cudzoziemiec, by móc starać się o obywatelstwo polskie lub stały pobyt musi mieć poświadczoną znajomość języka polskiego. Jednym z elementów egzaminu jest pisanie, więc taki szczegół, za jaki uznaje się dzielenie wyrazów, staje się ważny.

22 W odniesieniu do imiesłowu *wyjąwszy* (=oprócz) jednak przecinek się pomija: *Wyjąwszy słodyczne nie miał żadnych słabości*.

Szedł, śpiewając.

Szedł, śpiewając na całe gardło.

Rozebrawszy się szybko, wskoczyła do łóżka.

Kasia, rozebrawszy się szybko, wskoczyła do łóżka.

Odpowiednie wstawienie przecinka jest niekiedy niezwykle istotne, ponieważ sens wypowiedzenia zależy od tego, w którym miejscu postawimy dany znak interpunkcyjny (zwłaszcza przecinek):

Szedł, cicho pogwizdując.

Szedł cicho, pogwizdując.

Słuchając, uważnie patrzyła się na reakcje rozmówców.

Słuchając uważnie, patrzyła na reakcje rozmówców.

Problemem jest interpunkcja (i towarzyszące jej elementy) przy imiesłowach przymiotnikowych. W ujęciach normatywnych najczęściej przyjmuje się stanowisko Jodłowskiego (1935). Wyróżnił on wśród konstrukcji składniowych opartych na imiesłowach przymiotnikowych przydawki integralne, które są ściśle związane z określanym rzeczownikiem (wyznaczają bezpośrednio jego zakres znaczeniowy), i przydawki dopowiadane, które stanowią uzupełniające określenie rzeczownika. Przydawek integralnych nie oddziela się przecinkiem od reszty wypowiedzenia:

W muzeum znajduje się pamiątnik zawierający wspomnienia młodego żołnierza.

Przydawki dopowiadane wymagają natomiast oddzielenia ich od reszty zdania:

W dali było widać lasy, pokryte jeszcze śniegiem.

Zdarza się, że przydawka dopowiadana zostaje wpleciona w środek między wyraz określany a dalszą część zdania. Wówczas tego rodzaju wplecenie ujmuje się z obu stron w przecinki:

Magnateria polska, dążąca do posiadania jak największych majątków i przywilejów, konsekwentnie doprowadzała do zrywania sejmów.

Niestety podział na przydawki integralne i dopowiadane jest trudny do zastosowania w codziennej praktyce. Piszącym jest po prostu trudno jednoznacznie zakwalifikować określone wyrażenie imiesłowowe do którejś z wyodrębnionych kategorii. Jest to oczywiście zagadnienie, które należy omawiać z cudzoziemcami na poziomie C2.

Zakończenie

Zależności pomiędzy systemami są duże i nie należy ich pomijać w procesie nauczania/uczenia się języka polskiego jako obcego. Ich obecność na zajęciach nie zaciemni obrazu, a wręcz odwrotnie, pomoże uporządkować wiedzę z różnych dziedzin, a zarazem obecność innych zagadnień pomoże zapamiętać nowy materiał. Zilustrowaniu powyższej tezy niech posłuży przykład: wprowadzając imiesłowy²³, należy zaznaczyć od jakich rodzajów czasowników mogą być one budowane, co łączy się ze słowotwórstwem, następnie omówić ich odmianę (lub jej brak; związek z fleksją), skorelować można ich wymowę z pisownią (rozkład nosowości w imiesłowie przysłówkowym współczesnym i przymiotnikowym czynnym czy ubezdźwięcznienie lub uproszczenie grupy spółgłoskowej w imiesłowie przysłówkowym uprzednim). Podając znaczenie imiesłowu, najlepiej dokonać transformacji składniowej: *śpiewający aktor* — *aktor, który śpiewa*. A na koniec można dodać informację o użyciu imiesłowów w komunikacji: o ile imiesłowy przymiotnikowe są stosowane w codziennej komunikacji, o tyle imiesłów uprzedni jest rzadkością i jest raczej zarezerwowany dla literatury, a nagromadzenie imiesłowów (przymiotnikowego czynnego i przysłówkowego współczesnego) jest typowe dla stylu urzędowego i naukowego. Zależności między grafią a słowotwórstwem można wykorzystywać w różnych momentach procesu

23 Oczywiście poszczególne rodzaje imiesłowów są wprowadzane oddzielne, a nawet mogą być omawiane na różnych poziomach. Pierwsze są imiesłowy przymiotnikowe, ale przy wprowadzaniu imiesłowów przysłówkowych można wrócić do imiesłowów przymiotnikowych, by utrwalić materiał lub by skonfrontować oba typy derywatów czasownikowych.

nauczania języka polskiego jako obcego. Najważniejszym momentem jest wprowadzanie i omawianie poszczególnych kategorii słowotwórczych²⁴. Warto zwrócić uwagę, że dane sufiksy i prefiksy mają niezmienną pisownię, również w przypadku ich form fleksyjnych. Informacja ta nie jest oczywista dla uczących się. Lektor nie powinien zapominać o tych zależnościach, wszak, trawestując przykazania dla nauczyciela języka polskiego jako obcego, język polski nie jest trudny (chyba że dla nauczyciela), a już na pewno nie jest chaosem końcówek i form wyjątkowych, ale logiczną strukturą (Pirie, 1997: 16).

Bibliografia

- Biernacka, M. 2012. *Fonetyka w nauczaniu języka polskiego jako obcego*. Łódź (rozprawa doktorska).
- Bogdanowicz, M. 1994. *O dysleksji, czyli o specyficznych trudnościach w czytaniu i pisanii. Odpowiedzi na pytania rodziców i nauczycieli*. Lublin.
- Grzegorzczukowa, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa.
- Jodłowski, S. 1979. *Losy polskiej ortografii*. Warszawa.
- Lipińska, E. 2010. *Nie ma róży bez kolców. Ćwiczenia ortograficzne dla cudzoziemców*. Kraków.
- Lisowski, T. 2004. Ideografizacja polskiego pisma a interpretacja historycznojęzykowa, czyli co wiemy o dawnym systemie graficznym. *Biuletyn PTJ*. Z. LX: 17–27.
- Pirie, D. 1997. *Dziesięcioro przykazań dla nauczyciela języka polskiego jako obcego (jpjo)*. In Miodunka, W. (eds). *Nauczanie języka polskiego jako obcego*. Kraków, 16.
- Perlin, J. 2004. Ile było w historii języka polskiego przypadków wpływu pisowni na ewolucję praw głosowych lub wymowę poszczególnych wyrazów?. *Biuletyn PTJ*. z. LX: 11–15.
- Programy nauczania języka polskiego jako obcego. Poziomy A1 — C2*. 2011. Janowska, I. i in. (eds). Kraków.

24 Większość kategorii słowotwórczych wprowadzana jest od poziomu B2, a najwięcej na poziomie C1 i C2 (*Programy nauczania języka polskiego jako obcego...* 2011).

- Seretny, A. i Lipińska, E. 2005. *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego*. Kraków.
- Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji. 2008. Polański, E. (eds). Warszawa. (=WSO).
- Wielki słownik poprawnej polszczyzny. 2006. Markowski, A. (eds). Warszawa.

Mateusz Gaze jest doktorantem oraz studentem II roku *logopedii ogólnej z audiologią* studiów licencjackich. Interesuje się językoznawstwem polonistycznym, a zwłaszcza tendencjami rozwojowymi współczesnej polszczyzny i pragmalingwistyką.